

Η ΑΚΛΗΡΙΑ

ΕΙΣ ΤΑ ΕΘΙΜΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ

ΥΠΟ

ΔΗΜ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

Τὸ ἔθιμον τῆς διαζευξέως ἕνεκα ἀτεκνίας ἢ τῆς προσλήψεως δευτέρας συζύγου ἐν περιπτώσει στειρότητος τῆς πρώτης, ἀπαντᾷ οὐχὶ σπανίως ἐν Ἑλλάδι κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους. Οὕτως ἐν Μάνη πρὸ ὀλίγων ἐτῶν — ἴσως καὶ σήμερον ἀκόμη — εἰς περίπτωσιν στειρότητος τῆς γυναικὸς ἢ γεννήσεως θηλέων μόνον τέκνων, ὁ σύζυγος προσελάμβανεν ἐνίοτε ἄλλην τῇ συγκαταθέσει τῆς πρώτης. Πρὶν ὅμως προβῆ εἰς τὴν πρᾶξιν ταύτην, ὄφειλε νὰ ἔλθῃ εἰς συνεννόησιν μὲ τοὺς συγγενεῖς τῆς ὑπὸ ἀντικατάστασιν συζύγου: «*πρῶτα τὸ λέει στοὺς συγγενεῖς τῆς γυναίκας του*»¹). Ἡ οὕτω λαμβανομένη δευτέρα σύζυγος ἐκαλεῖτο *σύγγρια*²) ἢ *συγκόρμισσα* ἐν σχέσει πρὸς τὴν πρώτην, ἣτις, ἐπέχουσα θέσιν πενθερᾶς περιπού, ἐξηκολούθει νὰ διαμένῃ ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην, διευθύνουσα τὰ τοῦ οἴκου, ὡς καὶ πρότερον, καὶ ἀπολαύουσα σχετικοῦ σεβασμοῦ παρὰ τῆς δευτέρας³). Δὲν ἀπεκλείοντο ὅμως ἀντιζηλῖαι, ἔριδες καὶ διαπληκτισμοὶ μεταξὺ τῶν δύο γυναικῶν, ἐξ οὗ αἱ παροιμιώδεις φράσεις: *τρῶγονται σὰ σύγγριες*⁴) ἢ *σὰν κακὲς συγκόρμισσαι· ποιὸς εἶδε δυὸ συγκόρμισσαι νὰ περπατοῦν ἀντίμα* κ.ἄ.δ.

Φαίνεται ὅτι τὸ ἔθιμον εἶχεν εὐρείαν σχετικῶς διάδοσιν ἐν Μάνη κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα, ὡς συνάγεται ἐξ ἀναφορᾶς τοῦ ἐπισκόπου Γυθίου Ἰωσήφ, ἀπευθυνομένης πρὸς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον ἐν ἔτει 1864⁵). Εἰς τὴν ἀναφορὰν

¹) ΛΑ (=Λαογραφικὸν Ἄρχειον χειρόγρ.) ἀρ. 1159 Β' σ. 177 (Γ. Ταρσοῦλη, Καλάμαι 1938).

²) Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως ἐκ τοῦ συν-γραφα βλ. Δ. Ἰ. Γεωργακά, Ἐτυμολογικά καὶ σημασιολογικά. Λεξικογρ. Δελτίον 2 (1940) σ. 131-2.

³) Ἰ. Β. Πατισουράκου, Ἠθογραφία. Ἡ Μάνη καὶ οἱ Μανιάται. Πειραιεὺς 1910 σ. 58. Πρβλ. Π. Καλονάρον, Ἠθογραφικὰ Μάνης. Ἀθῆναι 1934 σ. 43.

⁴) ΛΑ 1159 Β' σ. 177 (Γ. Ταρσοῦλη, Καλάμαι 1938). Χειρόγρ. Ἱστορ. Λεξ. Ἀκαδημίας, ἀρ. 346 σ. 137 (Κ. Ρωμαῖος, Βούρβουρα 1920).

⁵) Βλ. Σταύρου Χ. Σκοπετέα, Ἐγγραφα ἐκ Δ. Μάνης. Ἐπ. Ἀρχ. Ἱστ. Ἑλλ. Δικαίου 3 (1950) σ. 107.

ταύτην ὁ ἐπίσκοπος καυτηριάζει ἐκείνους, οἵτινες, στερούμενοι τέκνων ἕνεκα στειρότητος τῆς γυναικὸς των ἢ ἔχοντες μόνον θήλεα, προσλαμβάνουν εἰς τὰς οἰκίας των, μὲ σκοπὸν ν' ἀποκτήσουν κληρονόμους, καὶ δευτέραν σύζυγον' τοῦτο δὲ γίνεται μὲ τὴν συγκατάθεσιν τῶν γονέων καὶ λοιπῶν συγγενῶν ἀμφοτέρων τῶν οὕτως ἐρχομένων εἰς κοινωνίαν γάμου. Παρὰ τοῦ ἐπισκόπου ζητεῖται, δυνάμει τοῦ ἄρθρου 658 τοῦ ποινικοῦ νόμου, ἡ τιμωρία τῶν οὕτω συζώντων, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἀνῆρχετο τότε εἰς 30 μόνον εἰς τὴν περιφέρειαν τῶν πέντε δήμων, Λαγίας, Κολοκυνθίου, Μαλαυρίου, Καρουνόλεως καὶ Γυθείου.

Τὸ γεγονός τῆς προσλήψεως δευτέρας συζύγου καὶ παρ' ἀνδρῶν ἐχόντων μόνον θήλεα τέκνα, ὡς ἐκτίθεται ἐν τῇ ἀναφορᾷ τοῦ ἐπισκόπου, ἐξηγεῖται ἐκ τῆς κρατούσης ἐν Μάνη, ὡς καὶ εἷς τινὰς ἄλλους τόπους, ἀντιλήψεως, ὅτι κληρονόμος εἶναι τὸ ἄρρεν τέκνον ¹⁾, καὶ κατὰ συνέπειαν ἄκληρος εἶναι ὄχι μόνον ὁ ἄπαις, ἀλλὰ καὶ ὁ στερούμενος ἀρρένων ἀπογόνων.

Ὅμοιων ἀντιλήψεων ἀποτέλεσμα εἶναι καὶ τὸ ἐν Μάνη ἐπίσης κρατοῦν ἔθιμον, καθ' ὃ γυνὴ χήρα, ἄτεκνος οὔσα, ὑπεχρεοῦτο νὰ ἐγκαταλείψη τὴν οἰκογένειαν τοῦ θανόντος συζύγου καὶ «*νὰ πάη στοῦν ἄλλουνοῦνε της*», δηλαδὴ εἰς τοὺς ἰδίους συγγενεῖς, ὡς μὴ ὑπάρχοντος πλέον δεσμοῦ μὲ τὴν οἰκογένειαν τοῦ ἐκλιπόντος. Ἐὰν τυχὸν ἡ χήρα κατελείπετο ἔγκυος, παρέμενε παρὰ τῇ οἰκογενεῖᾳ τοῦ θανόντος μέχρι τοῦ τοκετοῦ. Ἐὰν ἐγεννᾶτο ἄρρεν, ὥφειλε νὰ τὸ ἀναθρέψη, διαμένουσα πάντοτε εἰς τὸν οἶκον τοῦ συζύγου. Ἐὰν τυχὸν ἐγκατέλειπε τὴν ἀνδρικήν στέγην μετὰ τὴν γέννησιν ἄρρενος τέκνου, κατεδικάζετο παρὰ τῆς κοινῆς γνώμης. Ἐσχόλεψε, ἔλεγον δι' αὐτὴν ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει καὶ τῆς ἐπεβάλλετο ν' ἀφήσῃ, ἀπερχομένη, τὸ γεννηθὲν εἰς τοὺς συγγενεῖς τοῦ ἀνδρός ²⁾. Δέον ἐν τέλει νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ πρὸς παιδοποιίαν προσλαμβανομένη δευτέρα σύζυγος ἦτο συνήθως νέα πτωχῆς οἰκογενείας ³⁾.

Ἡ ὑπαρξις τοῦ ἐθίμου μαρτυρεῖται σποραδικῶς, μὲ μικρὰς τινὰς παραλλαγὰς, καὶ εἰς ἄλλους ἑλληνικοὺς τόπους. Ἐν Κρήτῃ, ὡς προκύπτει ἐξ ἐγγράφου τῆς μονῆς Ἀσωμάτων Ἀμαρίου τοῦ ἔτους 1842, γίνεται συμφωνία μεταξὺ συζύγων, κατοίκων τοῦ χωρίου Ἄνω Μέρος Ἀμαρίου, βεβαιουμένη παρὰ τοῦ ἀρχιερέως, καθ' ἣν γυνή, ἄτεκνος οὔσα, δίδει τὸ δικαίωμα εἰς τὸν σύζυγον νὰ νυμ-

¹⁾ *Ι. Β. Παπουράκος*, ἐνθ' ἀν. σ. 40. Κατὰ πληροφορίαν ἐκ χειρογρ. τοῦ Λαογρ. Ἀρχείου (1478 σ. 113, *Μ. Τσάκωνα*, Μανιάκι 1941), ἐν Πυλῖα θεωρεῖται ὡς κληρονόμος τὸ ἀρσενικὸ παιδί, κληρονομοῦν συνήθως τὴν ἀκίνητον περιουσίαν. Παρόμοια ἔθιμα εὗρισκόμενα καὶ ἀλλαχοῦ ἐν Ἑλλάδι.

²⁾ *Π. Καλονάρος*, ἐνθ' ἀν. σ. 44 κέ.

³⁾ *Π. Καλονάρος*, ἐνθ' ἀν. σ. 43.

φρευθῆ ἄλλην πρὸς τεκνοποιίαν¹⁾. Ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὸ ἐν Μάνη ἰσχυρὸν ὁμοιον ἔθιμον εἶναι, ὅτι ἐδῶ πρόκειται περὶ ἐπισήμου διαζεύξεως, πραγματοποιουμένης ἐνώπιον μαρτύρων μὲ τὴν ἐπιβεβαίωσιν τοῦ ἀρχιερέως, καὶ ὅτι ἡ σύζυγος ἐγκαταλείπει πλέον τὴν συζυγικὴν στέγην, λαμβάνουσα καὶ ἀνάλογον μερίδα περιουσίας πρὸς συντήρησιν.

Παραδείγματα ὁμοίας διαζεύξεως ἔχομεν καὶ ἄλλα περισσότερον πρόσφατα ἐν Κρήτῃ. Κατὰ τὴν πρό τινων μηνῶν γενομένην ὑπ' ἐμοῦ ἐπὶ τόπου σχετικὴν ἔρευναν, ὁ ἐκ τοῦ χωρίου Λάκκοι Κυδωνίας Ἰωάννης Μπεμπλιάκης, γεωργός, 72 ἐτῶν, μὲ ἐβεβαίωσεν, ὅτι ὑπῆρχεν ἐκεῖ τὸ ἔθιμον νὰ χωρίζουν ἀνδρόγυνα ἕνεκα ἀτεκνίας μετὰ ἑπταετῆ συμβίωσιν. Ἐνθυμεῖται τοιαύτην διάζευξιν, γενομένην κατὰ τὸ ἔτος 1917. Σύγχρονον περίπτωσιν διαζεύξεως μοῦ ἀνεκοίνωσεν ὁ δημοδιδάσκαλος τοῦ χωρίου Ἄνω Μέρους Χ. Σαριδάκης.

Περιπτώσεις ἐπίσης προσλήψεως δευτέρας συζύγου πρὸς τεκνογονίαν δὲν εἶναι ἄγνωστοι ἐν Κρήτῃ. Οὕτω, κατὰ πληροφορίας ὀφειλομένης εἰς τὸν αὐτὸν ὡς ἄνω δημοδιδάσκαλον τοῦ Ἄνω Μέρους, τὸ ἔτος 1888 ὁ ἐκ τοῦ χωρίου τούτου Γ. Α. ἐνυμφεύθη τὴν Π. Π., μεγαλύτεραν του κατὰ 6-8 ἔτη. Ἀπέκτησαν τέσσαρα τέκνα, ἀλλ' ἀπέθανον εἰς μικρὰν ἡλικίαν. Ὅτε δ' ἡ σύζυγος ἦτο εἰς προκεχωρημένην πλέον ἡλικίαν καὶ ἔβλεπον ὅτι δὲν εἶχον τέκνα, ἐπώλησαν τὴν εἰς Ἄνω Μέρους περιουσίαν των καὶ μετόκησαν εἰς Ρέθυμνον, ὅπου ἀγοράσαντες κτήματα ἔζων ἀνέτως. Ἐκεῖ ἡ σύζυγος ἔδωκεν εἰς τὸν ἄνδρα τὸ δικαίωμα νὰ νυμφευθῆ ἄλλην γυναῖκα μὲ στεφάνι πρὸς ἀπόκτησιν τέκνων, ὑπὸ τὸν ὄρον ὅτι θὰ παρεχωρεῖτο εἰς αὐτὴν ἰδιαιτέρον δωμάτιον, ἔνθα θὰ ἐκοιμᾶτο, συζῶσα κατὰ τὰ ἄλλα μὲ τὴν νεὰν σύζυγον. Μετὰ τὴν συμφωνίαν ταύτην ὁ σύζυγος ἐνυμφεύθη δευτέραν γυναῖκα, ἐτῶν 32, ἐκ τοῦ χωρίου Γερακάρι Ἀμαρίου, τοῦ πρώτου γάμου λυθέντος

¹⁾ Ἐπ. Ἐτ. Κρητ. Σπουδῶν 4 (1941) σ. 58: Ὁ ὁ Λάμπης Νικόδημος ἐπιβεβαίωσι :

Ἰηποκάτοθεν ἰπογεγραμμένοι ὅτε Κωσταντῆς καὶ Κυριακῆ Μαρκοπούλα. Ἐπειδὴ καὶ ἐγὼ ἡ Κυριακῆ εἰς ἡλικίαν ὧν καὶ ὁ ἄνδρας μου Κωσταντίνος νέος, καὶ τέκνα δὲν ἐκάναμεν, τοῦ δίνω ἄδιαν μὲ ἐδικὴν μου προαῖρεσιν Νὰ ἱπανδρευθῆ, καὶ ὁ Θεὸς νὰ δώσῃ νὰ τεκνοποιήσῃ. Ἐσυμφωνήσαμεν λοιπὸν, ὅτε Κωσταντίνος καὶ Κυριακῆ, ἔμπροσθεν τῶν χωριανῶν καὶ τῶν κάτοθεν ἀξιοπύτων μαρτύρων ἰπογεγραμμένοι τὰ ὅσα ἔχη χρῆος νὰμοῦ δώσῃ. Εἰς τὸν Χαλικιὰ ἐλαῖς ρίζες τέσσερεις..... Ὅθεν εἰς ἐνδιξην, καὶ διὰ τὸ βέβαιον τῆς ἀληθείας, δίνω τὸ παρὸν μου εἰς χεῖρας τῆς ἔμπροσθεν τὸν κάτοθεν ἀξιοπύτων μαρτύρων. Καὶ ἐπιβεβαιωμένοι παρὰ τοῦ ἀρχιερέως μᾶς Ἀγίου Λάμπης κυρίου κυρίου Νικόδημου, καὶ ἐδόθη εἰς τὴν Κυριακῆν Μαρκοπούλα διὰ ἀσφάλειαν τῆς ἐν Παντῇ Κρητῆρῳ. Τῆ: 28: Ἀπριλλίου 1842: Ἄνω Μέρους. Μάρτυρες (ἀκολουθοῦν ὑπογραφαί). Ἐγὼ Κωσταντῆς ὑπόσχομαι εἰς τὰ ἄνοθεν μὴν ἰξέυροντας γράψιμον κάμνω τὸ σιμίον τοῦ τιμίου σταυροῦ: †

θηρσκευτικῶς τῇ ἐπεμβάσει τοῦ ἐπισκόπου Ρεθύμνης. Ἐκ τοῦ νέου γάμου ἐγεννήθησαν δύο τέκνα, ἀπολαύοντα τῆς στοργῆς τῆς πρώτης συζύγου.

Ἡ οὕτω συγκροτηθεῖσα νέα οἰκογένεια ἔζησεν ἐν ὁμοιοῖα ἐπὶ 16 ἔτη, ὅτε ἀπέθανεν ἡ πρώτη σύζυγος εἰς ἡλικίαν 82 περίπου ἐτῶν· μετ' αὐτὴν ἀπέθανε καὶ ὁ πατήρ, ἐπιζῆ δὲ ἡ δευτέρα σύζυγος μετὰ τῶν τέκνων, τῶν ὁποίων τὸ δεύτερον εἶναι εἰσέτι μαθητῆς. Ὅμοιαι πληροφοροῖαι μοῦ ἐδόθησαν παρὰ τοῦ Ἀνδρέου Καυκαλά ἐξ Ἀσκύφου Σφακιῶν¹⁾ καὶ τοῦ Γ. Ψυχουντάκη ἐκ τοῦ χωρίου Ἀσῆ Γωνιά Ἀποκορώνου²⁾.

Ἐν Χιμάρρα, κατὰ μαρτυρίαν τοῦ ἔτους 1891, συνηθίζετο ἡ πρόσληψις δευτέρας συζύγου πρὸς τεκνογονίαν, τῆς πρώτης παραμενούσης ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην καὶ ἀπολαούσης τιμῶν οἰκοδεσποίνης³⁾.

Τὸ αὐτὸ ἔθιμον μαρτυρεῖται ἐν Κερκύρα: *Σὲ κάποιο χωριὸ τῆς Κέρκυρας ἓνα ἀντρόγυνο δὲν ἔκαμνε παιδιὰ..... Ἡ γυναῖκα ἐπρότεινε στὸν ἄντρα της νὰ πάρῃ στὸ σπίτι της ἄλλη γυναῖκα· μάλιστα ἡ ἴδια βροῆκε ἓνα κορίτσι φτωχό, 18 ἐτῶν, καὶ τὸ ἐπῆρε στὸ σπίτι. Δὲν τὴ στεφάνωσε, οὔτε καὶ χώρισε τὴν πρώτη, ἀλλὰ ἔμειναν καὶ οἱ δύο γυναῖκες στὸ σπίτι. Ἡ νόμιμη γυναῖκα εἶχε θέση πεθερᾶς. Ἡ φτωγὴ ἔκαμε τρία παιδιὰ, κορίτσια. Στὸ δρόμο τὰ φωνάζουν μούλες...⁴⁾. Κατ' ἄλλην εἶδησιν, προερχομένην ἐκ προσφύγων τοῦ Ἀδραμυττίου ἐγκατεστημένων ἐν Λέσβῳ, *Πολλοὶ χωρίζανε, γιατί ἦτανε στεῖρα ἡ γυναῖκα τους⁵⁾. Ἡ χρῆσις τέλος τῶν ὄρων σύγγρια καὶ τοῦ συνωνύμου συγκόρμισσα ἐν Στερεᾷ Ἑλλάδι, Κύθνῳ⁶⁾, Εὐβοίᾳ⁷⁾, ἀποτελεῖ ἔνδειξιν περὶ τῆς ὑπάρξεως ἀναλόγου ἐθίμου εἰς τὰς περιφερείας ταύτας, ἃν καὶ δὲν ἔχομεν λεπτομερεῖς περὶ τούτου εἰδήσεις.**

¹⁾ Βλ. ΛΑ 1841 Α' σ. 292 (Δ. Πετρόπουλος, Κρήτη 1953): *Ὅταν ἓνα ἀντρόγενο δὲν κἀνῃ παιδιὰ, χωρίζουν, ἀλλ' ὅταν ἔχῃ θέληση ἡ γυναῖκα κι ἐπιτρέψῃ στὸν ἄντρα. Ὁ ἄντρας κρατεῖ καὶ τοὶ δύο γυναῖκες στὸ ἴδιο σπίτι. Τὸ ἔχω ἀκούσει πὸν ἔχει γίνει. Ἀκουσα γὼ μὲ τ' αὐτιά μου μιὰ γυναῖκα πὸν ἤλεγε στὸν ἄντρα τση: Στέλιο, νὰ πάρῃς μιὰ γυναῖκα πὸν νὰ κἀνῃ παιδιὰ, ν' ἀποχτήσουν ἰὴν περιουσία σου, νὰ μὴν τῆνε πάρουνε ξένοι. Ὁ Στέλιος ὁμως εἶπε: ἓνα καὶ μόνο εἶναι τὸ στεφάνι στὸν κόσμο...*

²⁾ ΛΑ 1841 Β' σ. 189 (Δ. Πετρόπουλος, Κρήτη 1953). Παρὰ ταῦτα ὁμως δέον νὰ σημειωθῆ, ὅτι ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν χριστιανικῶν διδαγμάτων, ὀδυνηρὰν ἐντύπωσιν ἐπροξένει ἄλλοτε ἡ διάζευξις: *ὅταν χωρῖζῃ ἀντρόγυνο καὶ τὰ βουναὶ ραίζουν*, ἔλεγον ἄλλοτε (Δ. Γ. Καμπούρογλου, Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων Α'. Ἀθῆναι 1889 σ. 205).

³⁾ Ἀ. Γεωργίση, Ἡθῆ καὶ ἔθιμα κλπ. Χιμαραίων. Ζωγράφ. Ἀγών Α' (1891) σ. 207.

⁴⁾ ΛΑ. 1170 σ. 29 (Γ. Μέγας, Κέρκυρα 1938).

⁵⁾ ΛΑ. 1446 Β' σ. 271 (Δ. Λουκᾶτος, Λέσβος 1940).

⁶⁾ Χειρόγρ. Ἱστορ. Λεξ. Ἀκαδημίας 283 σ. 520 (Φ. Κουκουλές, 1920).

⁷⁾ Χειρόγρ. Ἱστορ. Λεξ. Ἀκαδημίας 578 σ. 153 (Γ. Καρατζᾶς, 1937).

Ἄξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι τὸ ἔθιμον εὐρίσκομεν καὶ εἰς ἄλλους λαούς. Ὁ J. B. Marcaggi βεβαιώνει ὅτι εἰς τὸ χωρίον Piana τῆς Κορσικῆς συνήντησε γυναῖκα στεῖραν, ἣτις ἐδέχθη, ἵνα ὁ σύζυγός της νυμφευθῆ ἄλλην καὶ προσεφέρθη ν' ἀναθρέψῃ τὰ ἐκ τοῦ παρανόμου γάμου τέκνα¹⁾).

Κατὰ τὸν ἴδιον συγγραφέα, χωρικός τῆς Κορσικῆς, πατήρ ἕξ τέκνων, τριῶν υἱῶν καὶ τριῶν θυγατέρων, ἔλεγεν ἐρωτώμενος, ὅτι ἔχει τρία παιδιὰ δὲν ὑπελόγιζε δηλαδὴ μεταξύ τῶν παιδιῶν του τὰς θυγατέρας! ²⁾

Ἄλλος μελετητῆς τῶν λαϊκῶν ἐθίμων, ὁ Alexander Grigolia ³⁾ παρέχει εἰδήσεις περὶ ὁμοίου ἐθίμου εἰς τοὺς Γεωργιανούς τοῦ Καυκάσου, τόσον τοὺς ὄρεινους, ὅσον καὶ τοὺς κατοικοῦντας εἰς παραλιακὰς πόλεις τῆς Μαύρης θαλάσσης. Κατὰ ταύτας, γυνὴ στεῖρα ἀποχωρίζεται τοῦ συζύγου ἢ, διαμένουσα ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην, ἐπιτρέπει εἰς αὐτὸν νὰ προσλάβῃ ἄλλην, μὲ τὰ αὐτὰ δικαιώματα. Τὰ τυχὸν γεννώμενα ἐκ τῆς δευτέρας γυναικὸς τέκνα τιμοῦν τὴν πρώτην ὡς ἰδίαν μητέρα. Ἄν ἡ πρώτη σύζυγος δὲν θέλῃ νὰ διαμένῃ ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην ἢ ἂν ἡ ἀπομάκρυνσίς της εἶναι ἀπαίτησις τοῦ ἀνδρός, ἀποχωρεῖ, τῶν περιουσιακῶν ζητημάτων ρυθμιζομένων συμφώνως πρὸς κρατοῦντας ἐκεῖ νόμους, παρεμφερεῖς, κατὰ τὸν συγγραφέα, πρὸς τοὺς ἀρχαίους βαβυλωνιακούς, ἐπιτρέποντας τὸν χωρισμὸν στεῖρας συζύγου ⁴⁾).

Ὅμοια ἔθιμα εὐρίσκομεν καὶ εἰς ἄλλους λαούς, περισσότερον ἀπομακρυσμένους καὶ πρωτογόνους. Εἰς Κένυαν τῆς ἀνατολικῆς Ἀφρικῆς, γυνὴ στεῖρα εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ δεχθῆ ὡς σύζυγον τοῦ ἀνδρός της ἄλλην, τὰ ἐκ τῆς ὁποίας γεννώμενα τέκνα θεωρεῖ ὡς ἰδικά της ⁵⁾).

Λεπτομερεστέρα ἔρευνα θέλει ἀσφαλῶς ἀποδείξει τὴν ὑπαρξίν ὁμοίων συνη-

¹⁾ Les chants de la mort et de vendetta de la Corse. Paris 1898 σ. 16: 'A Piana j'ai vu une femme stérile accepter que son mari prenne publiquement une concubine et consentir à élever les enfants issus de cette union illégitime !

²⁾ Κατ' ἔξοχὴν *παιδι καὶ πολλαχοῦ* τῆς Ἑλλάδος ἐννοοῦν τὸ ἀγῶρι.

³⁾ Custom and justice in the Caucasus: The Georgian Highlanders. Philadelphia 1939 σ. 116 κέ.

⁴⁾ Κατὰ τοὺς νόμους τοῦ Μανουῦ τῶν Ἰνδιῶν (XI,81), ἐπιτρέπετο ἡ διάζευξις ἐνεκα στεριότητος μετὰ ὀκταετῆ συμβίωσιν. *E. Westermarck, Origine du mariage dans l'espèce humaine, traduit de l'anglais par Henry de Varigny. Paris 1895 σ. 493. Πρὸβλ. Fustel de Coulanges, La cité antique, étude sur le culte, le droit et les institutions de la Grèce et de Rome. ἔκδ. 7η Paris 1879 σ. 52.*

⁵⁾ J. G. Peristianis, La vie et le droit coutumier des Kipsigis du Kenya. Paris 1938 σ. 69-70.

θειῶν καὶ ἀντιλήψεων εἰς πολλὰς ἄλλας χώρας ¹⁾, καὶ δὴ ἐκεῖ ὅπου ἡ μονογαμία εἶναι ὁ ἐπισημῶς ἀνεγνωρισμένος θεσμός.

Ἀρχικὴ πηγὴ τούτων εἶναι ἀναμφιβόλως τὸ ἀνθρώπινον ὄρμεμφυτον πρὸς διαιώνισιν τοῦ εἶδους. Εἰς τοὺς πρωτογόνους λαούς, ὡς καὶ εἰς τὰ περισσότερα ἀνεξέλικτα κοινωνικὰ στρώματα τῶν διαφόρων νεωτέρων κοινωνιῶν, εὐρίσκονται συνδεδεμένοι αἱ ἀντιλήψεις αὗται μὲ πλῆθος προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν. Θὰ ἀρκεσθῶ εἰς ὀλίγα μόνον παραδείγματα. Πολλαχοῦ οἱ ἄκληροι θεωροῦνται ὡς διατελοῦντες ὑπὸ τὴν δυσμένειαν τοῦ θείου, μειονεκτοῦντες ἀπὸ κοινωνικῆς ἀπόψεως ²⁾, περιφρονοῦμενοι ἐνίοτε ὑπὸ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων καὶ μὴ γινόμενοι δεκτοὶ εἰς ὠρισμένας ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνικῆς καὶ θρησκευτικῆς ζωῆς, ὡς εἶναι τὸ μυστήριον τοῦ γάμου, ἡ ἱερὰ λειτουργία κ.τ.δ. ³⁾. Διὰ πολλῶν λαϊκῶν παροιμιῶν καὶ παροιμιωδῶν φράσεων δηλοῦται ἡ μειονεκτικὴ θέσις τῶν ἀκλήρων ἐν τῇ κοινωνίᾳ ⁴⁾, αἱ δὲ στεῖραι γυναῖκες, ἐπιθυμοῦσαι ν' ἀπαλλαγῶν τῆς ἀκληρίας, ἧτις πάντοτε θεωρεῖται μέγα δυστύχημα ⁵⁾, προβαίνουν εἰς πολλὰς καὶ ποικίλας μαγικὰς ἐνεργείας ⁶⁾.

¹⁾ Πολλὰς εἰδήσεις περὶ διαζεύξεως ἕνεκα ἀτεκνίας εἰς διαφόρους λαούς εὐρίσκομεν παρὰ *E. Westermarch*, ἔνθ' ἀν. σ. 492 κέ.

²⁾ Βλ. *Κ. Χουρμουζιάδου*, Τὸ παιδίον εἰς τὴν περιφέρειαν Μετρῶν καὶ Ἀθύρων. Ἀρχεῖον Θρακ. θησαυροῦ 7 (Ἀθήναι 1940-41) σ. 67. Πρβλ. *Γ. Μέγα*, Ζητήματα ἑλληνικῆς λαογραφίας Α', 24: τὸ ὄνειδος τῆς ἀτεκνίας. ΛΑ 1438 σ. 29 (*Λιουδάκη*, Ἀμοργὸς 1940).

³⁾ Λαογραφία 5, 408. Πρβλ. ΛΑ 1799 σ. 1 (*Σακελλαρίου*, Ἅγιος Δημήτριος Ναυπακτίας 1953).

⁴⁾ *Ἀκλήρο θωρεῖς, διάβολο θωρεῖς. Ἀκλήρο θωρεῖς, τοιγκοῦνη θωρεῖς. Ἀκλήρος, ἄτρογος. Ἀκλήρος, ἄθεος. Ἀκλήρος, ἄγραφο χαρτί. Ἀκλήρος, θεομπαίχτης (πολλαχοῦ). Οὐθ' ἄτεκνος, κακομοιριά (Ναυπακτία). Ἀκλήρο θωρεῖς, πέψε τότε σὺ τὸ διάβολο. Ἀπὸ τ' ἀτέκνου τὴν ἀλλή, ἂν μοροῆς, μὴδὲ νερό μὴν πιῆς. Σ' ἄκαρπον δεντροῦ δροσιὸ μὴν κάτσης, κι ἀπ' ἄτεκνου πόρτα νερό μὴν πιῆς.* (Κρήτη). Χαρακτηριστικὰ ἐπίσης εἶναι καὶ τὰ εἰς τὰς στεῖρας γυναῖκας ἀποδιδόμενα κατὰ τόπους ἐπίθετα: *ἄβγια, χροσουζῆα, ἄχροστο κορμί, ἄκαρη, κισύρα ἢ κεσύρα, καταρξμένη ἢ καταραμένη, ἀλιούργητη, ἀπαίδενη, μορμάρα, σποροῖτρα* κ.ἄ. βαρύνονται δὲ θεωροῦνται αἱ ἀραὶ: *νά ξεκληρίση τὸ σπίτι σου, κλήρα νά μὴν ἴδῃς, παιδί νά μὴν κλάψῃ σὺ τὸ σπίτι σου, νά χιθῇ τ' ὄνομά σου, νά μὴ σοῦ μείνῃ κλήρα* κ.τ.δ. (Αἱ παροιμιώδεις φράσεις, τὰ ἐπίθετα καὶ αἱ ἀραὶ ἔχουν ληφθῆ ἐκ χειρογράφων τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν).

⁵⁾ Τὴν ταύτισιν τῶν ἐννοιῶν *ἀκλήρος - δυστυχῆς* βλέπομεν εἰς τὴν σημασιολογικὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἐπιθέτου *ἀκλήρος*, ὅπερ σημαῖνον ἀρχικῶς τὸν στερούμενον κλήρου, τὸν ἐνδεᾶ, ἐταυτίσθη σὺν τῷ χρόνῳ ἐννοιολογικῶς μὲ τὸ *δυστυχῆς, κακορίζικος*, λεγόμενον μεταφορικῶς καὶ ἐπὶ ζώων καὶ ἀψύχων καὶ ἀπαντῶν ὑπὸ διαφόρους τύπους, προελθόντας ἐκ συνθέσεως πρὸς ἐπίτασιν τῆς ἐννοίας: *ἀνάκληρος, χιλιάκληρος* κλπ.: *Ἡ μάνα τ' ἢ χιλιάκλερος σὰ δάκρυα εἶναι βαμμένη | ἀντὶς τὰ κρεάρεα τ' ἄκληρα, σφάζτε τὰ παλληκάρια. Μαξιλαράκι μ' ἄκληρον καὶ πάπλουμα ρημάδι.* Βλ. Ἱστορικὸν Λεξικὸν Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν λ. *ἀκλήρος*.

⁶⁾ Πρὶν προσέλθουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν πρὸς στέψιν, *βάνουν στήν τοιπέην τους τόσα*

Αἱ τοιούτου εἶδους προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίαι, ἀπαντῶσαι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς λαοὺς ¹⁾, ἀναλόγως τοῦ πολιτιστικοῦ των ἐπιπέδου, εἴτε ὡς ἀμυδραὶ ἐπιβιώσεις πρωτογόνων δοξασίων, εἴτε ὡς ἐκδηλώσεις ζωνταναὶ παρουσῶν ψυχικῶν καταστάσεων καὶ κοινωνικῶν ἀντιλήψεων, μαρτυροῦν περὶ τῆς βαθέως ἐρριζωμένης εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν δρῆς πρὸς τεκνογονίαν.

Ἐξ ἄλλου ὁμως, αἱ ἐκάστοτε κρατοῦσαι θρησκευτικαὶ δοξασίαι, ὡς καὶ αἱ οἰκονομικαὶ καὶ κοινωνικαὶ συνιῆκαι, συντελοῦν εἰς τὸ νὰ προσλαμβάνη τὸ ἀνωτέρω ἔθιμον, κατὰ τὴν ἐπίσημον τρόπον τινὰ ἐν τῇ κοινωνικῇ ζωῇ ἐφαρμογὴν του, ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν μορφήν. Ὅθεν ἐνδιαφέρει νὰ ἐρευνηθῇ ἡ ἐξέλιξις του, ὡς ἀνταποκρινομένη εἰς ὠρισμένας ἠθικὰς καὶ ψυχολογικὰς ἀντιλήψεις καὶ ἀντικατοπτρίζουσα μορφὰς τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Ἰδιαιτέρως ἀξίαι σπουδῆς εἶναι αἱ φάσεις τοῦ ἐθίμου τούτου ἐν τῇ ἐξελίξει του ἐν Ἑλλάδι, ὅπου ἀπὸ ἀρχαιοτάτων ἤδη χρόνων ἔχομεν σχετικὰς γραπτὰς μαρτυρίας.

Ἐπιχειρῶν ἐνταῦθα σύντομον ἱστορικὴν ἀνασκόπησιν, δὲν θὰ ἐπεκταθῶ εἰς λεπτομερείας περὶ τῆς ἐφαρμογῆς του κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, διότι τὸ θέμα τοῦτο ἔχει ἤδη ἐρευνηθῆ ὑπὸ πολλῶν καὶ πλουσία εἶναι ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία ²⁾. Θὰ

μύγαλα, ὄσα ἀγῶρια ἐπιθυμοῦν νὰ γεννήσων. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς στέψεως ἡ νυμφεὺς μένη λέγει καθ' ἑαυτήν:

*στεφανώνουμαι τὸν ἄντρα καὶ τὰ σεργικὰ παιδιὰ,
πέντε κυπαρίσσια καὶ μὴ μηλιά. (Πελοπόννησος)*

Πίνουν ἀπὸ τὸ νερό, μὲ τὸ ὁποῖον πλύνουν τὸ νεογέννητον τὴν τρίτην ἡμέραν ἀπὸ τῆς γεννήσεως (ΛΑ 1446 Α' σ. 148, Δ. Λουκάτος, Λέσβος 1940). Διασκελίζουν τόπον βαφέντα ὑπὸ τοῦ αἵματος ἐκ τοῦ τοκετοῦ ἄλλης γυναικὸς (ΛΑ 1437 σ. 7, Ἀναστασιάδης, Κύπρος 1940). Κρεμοῦν εἰς τὸν λαιμὸν τοὺς θαμνῶδες φυτὸν καλούμενον *καλάνθρωπος* (ΛΑ 1358 σ. 254, Λιουδάκη, Κυδωνία Κρήτης 1939) τάζονται εἰς τοὺς ἀγίους: *τάζουμαι νὰ τὸ φέρω σὴ χάρη σου, νὰν τὸ γδέσω καὶ νὰ σ' ἀφήσω τὰ ροῦχα του.* κ. ἄ. ὁ. Βλ. καὶ Γ. Α. Μέγα, Ζητήματα Ἑλληνικῆς Λαογραφίας Α'. Ἀθήναι 1939 σ. 25.

¹⁾ Βλ. Paul Sebillot, Le paganisme contemporain. Paris 1908 σ. 6-13 καὶ 14-16. H. Ploss - M. Bartels, Das Weib in der Natur- und Völkerkunde, ἔκδ. 9η ὑπὸ P. Bartels, τόμ. I. Leipzig 1908 σ. 748 κέ. H. Ploss - B. Renz, Das Kind in Brauch und Sitte der Völker, τόμ. I. Leipzig 1911 σ. 1-24. E. Samler, Geburt, Hochzeit und Tod. Leipzig - Berlin 1911 σ. 146. J. G. Peristianis, ἔνθ' ἄν.

²⁾ Βλ. προχειρῶς: Fustel de Coulanges, La cité antique, étude sur le culte, le droit et les institutions de la Grèce et de Rome. ἔκδ. 7η, Paris 1879. Ludovic Beauchet, Histoire du droit privé de la republique athénienne, τόμ. I. Paris 1897 σ. 32 κέ. Iwan von Müller, Die griechischen Altertümer 2. Die Privataltertümer. München 1893 σ. 147 κέ. Ν. Π. Δημητράκοπούλου, Νομικαὶ ἐνασχολήσεις 2. ἔκδ. 2α Ἀθήναι 1925 σ. 222 κέ. G. Glotz (avec la collaboration Robert Coen), Histoire ancienne, 2ème partie, Histoire grecque, τόμ. II, La Grèce au Ve siècle. Paris 1931. Walter Erdmann, Die Ehe in alten Griechenland. München 1934.

υπογραμμίσω ἀπλῶς χαρακτηριστικά τινα σημεῖα, ἀφορῶντα εἰς τοὺς λόγους τοὺς ὑπαγορευόντας τὸ ἔθιμον καὶ εἰς τὰς μορφάς, τὰς ὁποίας ἐκάστοτε τοῦτο λαμβάνει.

Ἡ γέννησις τέκνων πρὸς διατήρησιν τῆς οἰκογενειακῆς λατρείας καὶ τὴν συνέχισιν ταύτης ἐπὶ μακρότερον, ὅσον τὸ δυνατόν, χρόνον, προβάλλεται ὡς κύριος σκοπὸς τοῦ γάμου εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα¹⁾. Μεταξὺ τῶν ἄλλων μέσων, δι' ὧν ἀντιμετωπίζεται ὁ κίνδυνος τῆς ἐξαφανίσεως τοῦ γένους, ἦτοι τῆς διὰ νόμου ἢ τῶν κρατούντων ἐθίμων ὑποχρεώσεως εἰς γάμον²⁾ καὶ τῆς υἰοθεσίας³⁾, εἶναι καὶ ἡ διάλυσις τοῦ γάμου ἢ ἡ πρόσληψις δευτέρας συζύγου ἐν περιπτώσει στειρότητος τῆς πρώτης⁴⁾, ὡς καὶ ὁ γάμος γυναικὸς μετὰ δευτέρου ἀνδρός, ἐν περιπτώσει ἀνικανότητος τοῦ πρώτου.

¹⁾ *Παίδων ἐπ' ἀρόφῳ γνησίων*, κατὰ τὴν τυπικὴν ἔκφρασιν. Βλ. σχετικὰ χωρία: Πλάτωνος Νόμοι IV, 721 b-c. V, 740 b-c. VI, 773 e καὶ 776 b. *Αισχύλου*, Χορηφόροι 264. *Ξενοφ.* Οἶκον. VII, 19. *Κλημ. Ἀλεξανδρέως*, Στρωματεῖς II, 23. *Πλουτάρχου*, Γαμικὰ παραγγέλματα 42. *Λουκιανῶ*, Τίμων ἢ μισάνθρωπος 17 κλπ. Ὅμοια ἀντίληψις περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς θεραπείας τῶν ψυχῶν τῶν προγόνων, τὰ νομιζόμενα ποιεῖν, εἶναι κοινὴ εἰς τοὺς Ἰνδοευρωπαϊκοὺς λαοὺς, εἰς τοὺς ὁποίους κυριαρχοῦσα μορφή οἰκογενείας εἶναι ἡ πατριαρχική. Βλ. *Erdmann*, ἔνθ' ἀν. σ. 135. Πρβλ. καὶ *E. Meyer*, *Geschichte des Altertums*, τόμ. 1, ἔκδ. 3η Stuttgart u. Berlin 1910 σ. 26.

²⁾ *Πλουτάρχου*, Λυκοῦργος 15. Πλάτωνος, Νόμοι IV, 721 b. VI, 774 a.

³⁾ Ἰσαίου, Περὶ τοῦ Ἀστυφίλου κλήρου 7: *υἱὸν ποιησόμενον καταλιπεῖν... καὶ ἐπὶ τοὺς βωμοὺς τοὺς πατρώους οὗτος βαδιεῖται καὶ τελευτήσαντι αὐτῷ καὶ τοῖς ἐκείνου προγόνοις τὰ νομιζόμενα ποιήσει*. Πρβλ. Ἰσαίου, Περὶ Μενεκλέους κλήρου, 10 καὶ 13.

⁴⁾ Δέον νὰ σημειωθῇ, ὅτι δὲν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς συνθηθείας, τῆς γνωστῆς καὶ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους, τῆς προσλήψεως παλλακῶν, τῶν ὁποίων σκοπὸς ἦτο, κατὰ τὸν γνωστὸν ὄρισμόν τοῦ Δημοσθένους (Κατὰ Νεαίρας 122), ἢ «καθ' ἡμέραν θεραπεία τοῦ σώματος» καὶ οὐχὶ ἡ παιδοποιεῖα, ἀδιάφορον ἂν ἐνίοτε καὶ τὸ δεῦτερον τοῦτο ἐγένετο. Περὶ τοῦ θέματος τούτου, ἐκτὸς τῶν πολλῶν εἰδήσεων τῶν παλαιῶν κειμένων (Ἰλ. I, 449. Φ, 88 κέ. Ὀδ. ξ 200 κέ. Πλάτωνος, Νόμοι 841 d. *Πολυδέκους*, Ὀν. 3, 21 κλπ.), βλ. *S. Mayer*, *Die Rechte der Israeliten, Athener und Römer*, τόμ. 2. Leipzig 1866 σ. 339 κέ. *L. Beauchet*, ἔνθ' ἀν. I, 82 κέ. *Ernst Hruza*, *Die Ehebegründung nach attischem Rechte*. Leipzig 1892 σ. 12. *G. Glotz*, *La cité grecque, nouvelle édition par P. Cloché*. Paris 1953 σ. 346. *Π. Σ. Φωτιάδου*, Περὶ τῆς ἐγγύης πρὸς γάμον. Ἀθηνᾶ 32 (1920) σ. 104 κέ. *F. Baudry*, ἄρθρ. παλλακεία, concubinatus, ἐν *Darembert - Saglio*, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, I. Paris 1887. *R. Leonhard*, ἄρθρ. concubinatus ἐν *Pauly - Wissowa*, *Real-Encycl.* 4. Stuttgart 1901 σ. 835 κέ. Περὶ παλλακείας εἰς διαφόρους λαοὺς βλ. *Sénégal, coutumiers juridiques de l'Afrique occidentale française* εἰς τὴν σειρᾶν: *Publications du Comité d'études historiques et scientifiques de l'Afrique occidentale française* I. Paris 1939 σ. 125-126.

Μαρτυρίαν προσλήψεως δευτέρας συζύγου, δι' ἔλλειψιν ἀρρένων ἀπογόνων ἐκ τῆς πρώτης, ἔχομεν ἤδη παρ' Ὀμήρω (δ, 11 - 14) : Ὁ Μεγαπένθης γεννάται οὐχὶ ἐκ τῆς νομίμου συζύγου τοῦ Μενελάου, τῆς Ἑλένης, ἀλλ' ἐκ δούλης :

ὄς σὶ τηλύγετος γένετο κρατερός Μεγαπένθης
ἐκ δούλης· Ἑλένη δὲ θεοὶ γόνον οὐκέτ' ἔφαινον
ἐπεὶ δὴ τὸ πρῶτον ἐγείνατο παῖδα ἑρατεινήν,
Ἐρμιόνην....

Περισσότερον ρητὰς ἔχομεν μαρτυρίας περὶ νόμων καὶ ἐθίμων σχετικῶν πρὸς τὸν γάμον καὶ τὴν τεκνοποιίαν ἐν τῇ ἀθηναϊκῇ καὶ σπαρτιατικῇ πολιτείᾳ, αἵτινες, ὡς γνωστόν, ἀντιπροσωπεύουν τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν κόσμον εἰς τὴν συνολικὴν πολιτιστικὴν του ἔκφρασιν. Εἰς τὰς Ἀθήνας εἰδικώτερον, ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν ἐκ τοῦ ἀττικοῦ δικαίου, δὲν συνάγεται ὅτι ὑπῆρχε τυπικὴ διάταξις ἐπιτρέπουσα τὴν διάζευξιν γυναικός, ἕνεκα στειρότητος. Ἐξ ἐνδείξεων ὅμως παρεχομένων ὑπὸ ποιητῶν καὶ συγγραφέων¹⁾, ὡς καὶ ἐκ τῆς γενικῆς ἀντιλήψεως περὶ τῶν σκοπῶν τοῦ γάμου, πρέπει νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι τοιαύτη διάζευξις δὲν ἀντέκειτο εἰς τὰς συνηθείας²⁾. Οὐδὲν θετικὸν ἐπίσης γνωρίζομεν ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν κειμένων περὶ προσλήψεως δευτέρας νομίμου συζύγου³⁾ ἐν περιπτώσει στειρότητος τῆς πρώτης, ἐνῶ, ἀντιθέτως, θετικὰς ἔχομεν μαρτυρίας περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς διαλύσεως τοῦ γάμου, ἕνεκα ἀνικανότητος τοῦ ἀνδρός. Εἶναι γνωστὸν π.χ. τὸ παρὰ τοῦ ρήτορος Ἰσαίου ἀναφερόμενον⁴⁾, ὅτι ὁ Μενεκλῆς, μὴ ἀποκτήσας τέκνα, παρακαλεῖ τοὺς γυναικαδέλφους νὰ ὑπανδρεύσουν μὲ ἄλλον τὴν γυναῖκά του : Ἐδεῖτο οὖν ἡμῶν δοῦναι χάριν ταύτην αὐτῶ, ἐκδοῦναι ἄλλω αὐτὴν μετὰ τῆς γνώμης τῆς ἑαυτοῦ, καὶ ἡμεῖς ἐκελεύομεν αὐτὸν πείθειν αὐτὴν περὶ τούτων· ὅτι γὰρ ἂν ἐκείνη πεισθῇ, τοῦτ' ἔφαμεν ποιήσῃν· κάκείνη, τὸ μὲν

¹⁾ Βλ. π.χ. *Ἐθριπίδου*, Μῆδεια 489 - 491 :

*Προῦδωκας ἡμᾶς, καινὰ δ' ἐκτίσω λέχη
παίδων γεγῶτων· εἰ γὰρ ἦσθ' ἄπαις εἶτι,
συγγνωστὸν ἦν σοι τοῦδ' ἐρασθῆναι λέχους.*

²⁾ Βλ. *Fustel de Coulanges*, ἔνθ. ἀν. σ. 52. *R. Lallier*, *De la condition de la femme dans la famille athénienne*. Paris 1875 σ. 232. *Erdmann*, ἔνθ' ἀν. σ. 390.

³⁾ Ὡς ἐξαιρετικῆς περιστάσεως μέτρον πρέπει νὰ θεωρηθῇ τὸ παρὰ Διογένους Λαερτίου (II,26) εἰς τὸν βίον τοῦ Σωκράτους ἀναφερόμενον, ἐὰν βεβαίως εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ νόμος τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον ἐπέτρεπε τὴν διγαμίαν : *Φασὶ γὰρ βουλευθέντας Ἀθηναίους διὰ τὸ λειψανδρεῖν συναυξῆσαι τὸ πλῆθος, ψηφίσασθαι γαμεῖν μὲν ἀστὴν μίαν, παιδοποιεῖσθαι δὲ καὶ ἐξ ἐτέρας· ὅθεν τοῦτο ποιῆσαι καὶ Σωκράτην.*

⁴⁾ Περὶ Μενεκλέους κλήρου 7 κέ.

πρῶτον οὐδ' ἠνέσχετο αὐτοῦ λέγοντος, προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου, μόλις ἐπέστη·

Ἐπιπέσει δὲ ὁ Πλάτων ἐξετάζων θεωρητικῶς τὸ ζήτημα (Νόμοι VI, 784^b) ὁμιλεῖ γενικῶς περὶ διαλύσεως τοῦ γάμου εἰς περίπτωσιν μὴ τεκνογονίας μετὰ δεκαετῆ συμβίωσιν: *Ἡ δὲ παιδοποιία καὶ φυλακὴ τῶν παιδοποιουμένων δεκάτις ἔστω, μὴ πλείω δὲ χρόνον, ὅταν εὐροία ἢ τῆς γενέσεως· ἂν δ' ἄγονοί τινες εἰς τοῦτον γίγνωνται τὸν χρόνον, μετὰ τῶν οἰκείων καὶ ἀρχονσῶν γυναικῶν διαζεύγνυσθαι κοινῇ βουλευομένους εἰς τὰ πρόσφορα ἑκατέρους¹⁾.*

Κατὰ διάφορον τρόπον παραδίδονται τὰ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ σπαρτιατικῇ πολιτείᾳ κρατοῦντα, ἀνταποκρινόμενα πρὸς τὸν στρατιωτικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα. Παρὰ τὰ εἰδικὰ νομοθετικὰ μέτρα, ἅτινα ἐλάμβανεν ἡ πολιτεία κατὰ τῶν ἀγάμων καὶ ὄφιγάμων²⁾ καὶ πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς καλῆς σωματικῆς ἀγωγῆς τῶν γυναικῶν³⁾, δὲν ἔπαισαν ὑπάρχουσα πάντοτε ἡ πολιτικὴ μέριμνα διὰ τὴν συνέχισιν καὶ βελτίωσιν τοῦ γένους. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἡροδότου, ὁ βασιλεὺς Ἀλεξανδρίδης, ἔχων στείραν γυναῖκα, προτρέπεται ὑπὸ τῶν ἐφόρων νὰ νυμφευθῇ ἄλλην, διατηρῶν τὴν πρώτην. Ἀρνηθεὶς κατ' ἀρχὰς ὁ βασιλεὺς, ἠναγκάσθη ἐν τέλει νὰ ὑποχωρήσῃ καὶ νὰ προσλάβῃ δευτέραν σύζυγον, ἂν καὶ τοῦτο ἀντέβαινεν εἰς τὰς σπαρτιατικὰς συνηθείας⁴⁾. Ἄλλος βασιλεὺς, ὁ Ἀρίστων, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ αὐτοῦ ἱστορικοῦ, μὴ ἀποκτήσας τέκνα ἐκ δύο γυναικῶν, νυμφεύεται τρίτην⁵⁾.

¹⁾ Ὅμοιαν διάταξιν περὶ διαλύσεως γάμου, ἔνεκα στειρότητος τῆς συζύγου, μετὰ ὀκταετῆ συνοίκησιν, εὐρίσκωμεν εἰς τοὺς παλαιοὺς νόμους τοῦ Μανουῦ ἐν Ἰνδίαϊς. Βλ. Ν. Π. Δημητρακόπουλον, ἔνθ' ἂν. σ. 223.

²⁾ Ἦσαν δὲ καὶ ἀγαμίον δίκαι πολλαχοῦ καὶ ὄφιγαμίον καὶ κακογαμίον ἐν Λακεδαιμόνι. Πολυδ. Ὀν. 3, 48. Πρβλ. Πλουτάρχου, Λυκοῦργος 15.

³⁾ Ὁ Λυκοῦργος ταῖς ἐλευθέραις μέγιστον νομίμας εἶναι τὴν τεκνοποιίαν, πρῶτον μὲν σωμασκειῖν ἔταξεν οὐδὲν ἦτιον τὸ θῆλυ τοῦ ἀρρενος φύλου. Ξενοφ., Λακεδαιμ. Πολιτεία Α', 4.

⁴⁾ V, 39-40: *»Εἶ τοι οὐ σεωντοῦ μὴ προσοῦς, ἀλλ' ἡμῖν τοῦτό ἐστιν οὐ περιοπτεόν, γένος τὸ Εὐροσθένεος γενέσθαι ἐξίτηλον. Σὺ νυν τὴν μὲν ἔχεις γυναῖκα, ἐπεὶ τε τοι οὐ τίκει, ἔξεο, ἄλλην δὲ γῆμον· καὶ ποιέων ταῦτα, Σπαρτιήτησι ἀθήσεις». Ὁ δ' ἀμείβετο φάς τούτων οὐδέτερα ποιήσεις, ἐκείνους τε οὐ καλῶς συμβουλεύεις παραίνεοντας τὴν ἔχει γυναῖκα, εὐσαν ἀναμάρτητον ἐωντοῦ, ταύτην ἀπάντα, ἄλλην ἐσαγαγέσθαι· οὐδέ σφι πείσοσθαι. Πρὸς ταῦτα οἱ ἔφοροι καὶ οἱ γέροντες βουλευομένοι προσέφερον Ἀλεξανδρίδῃ τάδε: «Ἐπεὶ τοίνυν περιεχόμενον σε ὀρῶμεν τῆς ἔχεις γυναικός, σὺ δὲ ταῦτα ποίεις καὶ μὴ ἀντίβαινε τούτοις, ἵνα μὴ τι ἄλλοιον περὶ σέο Σπαρτιήται βουλευσῶνται. Γυναικός μὲν τῆς ἔχεις οὐ προσδεόμεθά σεο τῆς ἐξέσιος, οὐ δὲ ταύτῃ τε πάντα ὅσα νῦν παρῆχεις πάρεχε καὶ ἄλλην πρὸς ταύτῃ ἐσάγαγε γυναῖκα τεκνοποιόν». Ταυτὰ κη λεγόντων συνεχώρησε ὁ Ἀλεξανδρίδης, μετὰ δὲ γυναῖκας ἔχων δύο, διξὺς ἰστίας οἴκει, ποιέων οὐδαμῶς σπαρτιητικά.*

⁵⁾ VI, 61: *Ἀρίστωνι βασιλεύοντι ἐν Σπάρτῃ καὶ γήματι γυναικας δύο, παῖδες οὐκ ἐγίνοντο· καὶ οὐ γὰρ συνεγινώσκετο αὐτὸς τούτων εἶναι αἴτιος, γαμέει τρίτην γυναῖκα.*

Πρέπει να παρατηρήσωμεν ὅμως, ὅτι ταῦτα ἀναφέρονται εἰς βασιλεῖς, ὑπέχοντας, ὡς γνωστόν, εἰδικὰς ὑποχρεώσεις καὶ ἀπολαύοντας εἰδικῶν προνομίων, καὶ δὲν δυνάμεθα εὐκόλως νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τούτων περὶ τῶν γενικώτερον κρατουσῶν συνηθειῶν. Οὕτως ἡ πρόσληψις δευτέρας συζύγου πρὸς παιδοποιίαν ἔνεκα στειρότητος τῆς πρώτης, πρέπει μᾶλλον νὰ θεωρηθῆ ὡς κατ' ἐξαιρέσιν προᾶξις τοῦ βασιλέως Ἀλεξανδρίδου, ἀντιβαίνουσα πρὸς τοὺς κρατοῦντας νόμους καὶ συνηθείας, καθὼς καὶ ὁ Ἡρόδοτος δηλώνει. Δὲν φαίνεται ἐπίσης ὡς ἀπηχοῦσα γενικωτέραν συνηθειαν ἢ εἶδησις περὶ τοῦ Ἀρίστωνος νυμφευθέντος τρίτην γυναῖκα, ἔνεκα ἀπαιδίας τῶν δύο προηγουμένων, δεδομένου ὅτι κατὰ τὸν σπαρτιατικὸν νόμον, θεσπισθέντα ἤδη παρὰ τοῦ Λυκούργου κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλουτάρχου¹⁾ καὶ ἐπιτρέποντα τὴν πολυανδρίαν, ὁ ἐπιθυμῶν ἠδύνατο ν' ἀποκτήσῃ τέκνον ἐκ ξένης γυναικός, παραμενούσης εἰς τὸν οἶκον τοῦ συζύγου της. Μὲ τὴν τοιοῦτου εἴδους ἐλευθερίαν τῶν γυναικῶν, ἀπορρέουσαν ἐκ τοῦ σκοποῦ τοῦ γάμου, τοῦ ἀποβλέποντος εἰς τὴν αὔξησιν καὶ βελτίωσιν τῶν πολιτῶν, ἢ ἀντίληψις περὶ μοιχείας ἦτο ἄγνωστος ἐν Σπάρτῃ²⁾.

Παρὰ τὰς γενικὰς ὅμως κρατούσας ταύτας ἀντιλήψεις περὶ σκοπῶν τοῦ γάμου καὶ τεκνοποιίας εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, δέον νὰ σημειωθῆ ὅτι ἄνθρωποι ἀνωτέρας διανοήσεως, ὡς ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Ξενοφῶν, ἀπὸ θεωρητικῆς καὶ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως ἐξετάζοντες τὰ ζητήματα ταῦτα, διέβλεπον εἰς τὴν διὰ τοῦ γάμου ἔνωσιν καὶ ἄλλους κοινωνικοὺς σκοπούς, ἐκτὸς τῆς τεκνογονίας. Οὕτω κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ φιλία μεταξὺ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς εἶναι ἔμφυτος. Οἱ ἄνθρωποι δὲν συνοικοῦσι μόνον πρὸς τεκνοποιίαν, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀλληλοβοήθειαν³⁾.

¹⁾ Λυκούργος 15: *Ἐξῆν μὲν γὰρ ἀνδρὶ πρῶστέρῳ νέας γυναικός, εἰ δὲ τίνα τῶν καλῶν κάγαθῶν ἀπάσαιτο νέων καὶ δοκιμάσειεν, εἰσαγαγεῖν παρ' αὐτὴν καὶ πλήσαντα γενναίου σπέρματος ἴδιον αὐτοῖς ποιήσασθαι τὸ γεννηθέν. Ἐξῆν δὲ πάλιν ἀνδρὶ χορησῶ, τῶν εὐτέκνων τινὰ καὶ σωφρόνων θαυμάσαντι γυναικῶν ἐτέρῳ γεγαμημένην, πείσαι τὸν ἀνδρα συνελθεῖν, ὥσπερ ἐν χώρῃ καλλικάρπῳ φνιεύοντα καὶ ποιούμενον παῖδας ἀγαθοῦς, ἀγαθῶν δμᾶιμον καὶ συγγενεῖς ἐσομένους. Πρῶτον μὲν γὰρ οὐκ ἰδίους ἡγεῖτο τῶν πατέρων τοὺς παῖδας, ἀλλὰ κοινούς τῆς πόλεως ὁ Λυκούργος. Ὅθεν οὐκ ἐκ τῶν τυχόντων, ἀλλ' ἐκ τῶν ἀρίστων ἐβούλετο γεγονότας εἶναι τοὺς πολίτας. Πρβλ. Ξενοφ. Λακεδ. Πολιτ. Α', 7-8. Πλουτάρχου, Λυκούργου καὶ Νομῆα σύγκρισις 3, 1-3. Πολύβιος XII 6^b.*

²⁾ Πλουτάρχου, Λυκούργος 15.

³⁾ Ἡθικὰ Νικομ. Θ' 14 σ. 1162α: *ἀνδρὶ καὶ γυναικὶ φιλία δοκεῖ κατὰ φύσιν ὑπάρχειν· ἄνθρωπος γὰρ τῇ φύσει συνδυαστικὸν μᾶλλον ἢ πολιτικόν, ὅσῳ πρότερον καὶ ἀναγκαίωτερον οἰκία πόλεως καὶ τεκνοποιία κοινότερον τοῖς ζώοις. Τοῖς μὲν οὖν ἄλλοις ἐπὶ τοσοῦτον ἢ κοινωνία ἐστίν, οἱ δ' ἄνθρωποι οὐ μόνον τῆς τεκνοποιίας χάριν συνοικοῦσιν, ἀλλὰ καὶ τῶν εἰς τὸν βίον. Εὐθύς γὰρ διήρηται τὰ ἔργα... Διὰ ταῦτα δὲ καὶ τὸ χρήσιμον εἶναι δοκεῖ καὶ τὸ ἡδὺ ἐν ταύτῃ τῇ φιλίᾳ.*

‘Ομοίας ἀντιλήψεις διατυπώνει ὁ Ξενοφῶν, ὑποστηρίζων ὅτι ὁ ἀνὴρ καὶ ἡ γυνὴ ἐκ φύσεως ἔχουν ἀνάγκην ἀλλήλων¹⁾.

Κατὰ τὰ ἐν τῇ ρωμαϊκῇ πολιτείᾳ κρατοῦντα, συναφῇ πρὸς τὰ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι καὶ δὴ πρὸς τὰ ἐν τῇ σπαρτιατικῇ πολιτείᾳ, σκοπὸς τοῦ γάμου εἶναι ἐπίσης ἡ τεκνογονία²⁾. Παλαιὸς νόμος, κατὰ τὴν μαρτυρίαν Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασσεῶς³⁾, ὑπεχρέωνεν εἰς γάμον ἅπαντας τοὺς ἐν ἡλικίᾳ. Κατὰ ρητὴν μαρτυρίαν τοῦ ἰδίου συγγραφέως⁴⁾ ἐξ ἄλλου, νόμος ὑπὸ τῶν τιμητῶν ἐφαρμοζόμενος, ἐπέβαλλε τὴν διάλυσιν τοῦ γάμου ἔνεκα στειρότητος τῆς γυναικός. Πρῶτος ὑποχρεωθείς νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν σύζυγον διὰ στειρότητα ἀναφέρεται ὁ Σπόριος Καρούλιος, «ἀνὴρ οὐκ ἀφανής», περὶ τὸ 523 ἢ 533 π.Χ.⁵⁾. Ὁ νόμος οὗτος, συγκρινόμενος πρὸς τὰ ἐν Σπάρτῃ κρατοῦντα, παρουσιάζει τὴν χαρακτηριστικὴν διαφορὰν, σημειωθείσαν ἤδη ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου, ὅτι ἐν Ρώμῃ εἰς τὴν περίπτωσιν ἀτεκνίας ἡ γυνὴ ἀπεπέμπετο τῆς συζυγικῆς στέγης, ἐνῶ ἐν Σπάρτῃ ὁ μὴ ἔχων τέκνα ἠδύνατο ν’ ἀποκτήσῃ ἐκ ξένης γυναικός, παραμενούσης πάντοτε ὑπὸ τὴν στέγην τοῦ ἰδίου αὐτῆς συζύγου⁶⁾. Ἡ λεπτομέρεια αὕτη εἶναι ἀξιοσημείωτος, ὡς ἐνδεικτικὴ τῆς κοινωνικῆς θέσεως τῆς Ρωμαίας, ἣτις, δίκην πράγματος, καὶ δι’ ἀνηθίκους ἐνίστε σκοπούς, ἐξεδίδετο ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἀνδρός⁷⁾.

Διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν χριστιανικῶν ἀντιλήψεων περὶ ζωῆς, μεταβάλλον-

1) Οἰκονομικὸς VII, 28.30: *Διὰ δὲ τὸ τὴν φέρειν μὴ πρὸς πάντα ταυτὰ ἀμφοτέρων εὐπεφυκέναι, διὰ τοῦτο καὶ δέονται μᾶλλον ἀλλήλων καὶ τὸ ζεῦγος ὠφελιμώτερον ἔαντιφ γεγένηται, ἢ τὸ ἕτερον ἐλλείπειται, τὸ ἕτερον δυνάμενον...καὶ κοινωνοὺς ὡσπερ τῶν τέκνων ὁ θεὸς ἐποίησεν, οὕτω καὶ ὁ νόμος τοῦ οἴκου κοινωνοὺς καθίστησι.* Βλ. καὶ Πλουτάρχου, Γαμικὰ παραγγέλματα I κέ. Σόλων 20. Πρβλ. Erdmann ἐνθ’ ἀν. σ. 160. G. Glotz, ἐνθ’ ἀν. σ. 346.

2) *Liberorum quaerendorum causa.* A. Gellius, Noctes Atticae XVII, 21. Πρβλ. Γ. Σ. Μαγιδάκη, Νομικὴ θέσις τῆς γυναικός ἐν τῷ αὐστηρῷ γάμῳ τῶν Ρωμαίων. Ἀθήναι 1911 σ. 8.

3) Ρωμαϊκὴ ἀρχαιολογία IX, XXII.

4) Ἐνθ’ ἀν. II, XXV. A. Gellius, ἐνθ’ ἀν. IV 3. Πρβλ. Ν. Π. Δημητρακόπουλον, ἐνθ’ ἀν. σ. 225.

5) Ἀμφισβητήσεις τῆς εἰδήσεως ταύτης βλ. F. Baudry, ἀρθρ. *divortium ἐν Daremberg-Saglio*, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines τόμ. 2. Paris 1892 σ. 322.

6) Πλουτάρχου, Λυκούργου καὶ Νουμᾶ σύγκρισις 3: *Ἄλλ’ ὁ Ρωμαῖος μὲν ἀνὴρ, ἰκανῶς ἔχων παιδοτροφίας, ὑφ’ ἑτέρου δὲ πεισθεὶς δεόμενον τέκνων, ἐξίστατο τῆς γυναικός, ἐκδόσθαι καὶ μετεκδόσθαι κύριος ὑπάρχων· ὁ δὲ Λάκων, οἴκοι τῆς γυναικός οἴσης παρ’ αὐτῷ καὶ τοῦ γάμου μένοντος ἐπὶ τῶν ἐξ ἀρχῆς δικαίων, μετεδίδου τῷ πείσανι τῆς κοινωνίας εἰς τέκνωσιν. Πολλοὶ δὲ, ὡσπερ εἴρηται, καὶ παρακαλοῦντες εἰσηγοῦν ἐξ ὧν ἂν ἐδόκουν μάλιστα παιδας εὐεϊδεῖς καὶ ἀγαθοὺς γενέσθαι.* Πρβλ. Στράβωνα XI 9, 1.

7) Πλουτάρχου, Κάτων νεώτερος 25.

ται, θεωρητικῶς τοῦλάχιστον, καὶ αἱ παλαιαὶ περὶ γάμου καὶ τεκνοποιίας ἰδέαι. Ἡ γέννησις τέκνων δὲν παύει βεβαίως νὰ εἶναι οὐσιώδους σκοπὸς τοῦ γάμου¹⁾, ἀλλ' ὡς ἤδη εἶχε διδάξει ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν εἶναι ὁ μόνος. Δὲν ὑπάρχουν πλέον οἱ προγονικοὶ θεοί, οἱ ἀνήκοντες εἰς τὰ γένη καὶ ἔχοντες ἀνάγκη διηνεκοῦς λατρείας, ἐξασφαλιζομένης διαδοχικῶς παρὰ τῶν ἀπογόνων. Ἐκαστος ἄνθρωπος, προσωρινὸς εἰς τὴν ἐπίγειον ζωὴν, ὀφείλει προπαντὸς νὰ ἐργάζεται διὰ τῆς συνεχοῦς εὐποιίας πρὸς κληρονομίαν τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν. Ὁ συζυγικὸς θεσμὸς, ὡς τὰ πάντα ἐν τῇ ζωῇ, εἶναι θεόθεν καθιερωμένος καὶ ἡ διασάλευσις του δὲν εἶναι τῶν ἀνθρώπων δικαίωμα. Οὔτω τὸ «οὗς ὁ Θεὸς συνέξευξεν, ἄνθρωπος μὴ χωρίζετω» κατοχυρώνεται εἰς τὴν πρακτικὴν ζωὴν διὰ τῆς ἰσχυροῦς νομοθεσίας τῶν χριστιανικῶν χρόνων, τῆς ὁποίας αἱ διατάξεις περιορίζουν τὰ διαζύγια. Ἡ στείρωσις, ὡς αἰτία διαλύσεως γάμου, δὲν ἀναγράφεται πλέον εἰς τὰς περὶ διαζυγίου διατάξεις τῶν χριστιανῶν αὐτοκρατόρων²⁾. Παρὰ τὴν ἐπίσημον ὁμως νομοθεσίαν, ἀπηχοῦσαν τὰς ἠθικὰς καὶ κοινωνικὰς ἀντιλήψεις τοῦ Χριστιανισμοῦ, οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔπαυσαν, φαίνεται, καὶ κατὰ τὴν χριστιανικὴν περιόδον ν' ἀκολουθοῦν παλαιὰς συνηθείας, παρὰ τὸν δριμὺν πολλὰκις ἔλεγχον τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, ἀναφερόμενος εἰς τὴν γνωστὴν συνήθειαν τῶν Ἰουδαίων νὰ προσλαμβάνουν δευτέραν σύζυγον πρὸς παιδοποιίαν³⁾, λέγει τὰ ἑξῆς: *Στεῖρα ἦν ἡ γυνὴ (ἡ Σάρρα), ἵνα μάθῃς τοῦ ἀνδρὸς τὴν σωφροσύνην· ὅτι οὔτε ἐκείνην ἐξέβαλε, καίτοι οὐδενὸς τότε κωλύοντος νόμου, οὔτε ἕτερον λαβὼν, τῇ ἐλευθέρῳ ἐπισηγάγεν· ὁ δὲ πολλοὶ ποιοῦσι προφάσει παιδοποιίας, τὴν ἀσέλγειαν τὴν ἑαυτῶν πληροῦντες, καὶ τὰς μὲν ἐκβάλλοντες, τὰς δὲ εἰσάγοντες· οἱ δὲ καὶ παλλακίδας ἐφοπλίζοντες καὶ μυρῶν τὰς οἰκίας πληροῦντες πολέμων⁴⁾*. Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου καὶ δὴ ἐκ τῆς προτάσεως οἱ δὲ καὶ παλλακίδας ἐφοπλίζοντες, εἰσαγούσης νόημα

¹⁾ Βλ. Ὁμιλίαν Χρυσοστόμου ἐν P. G. 59, 120: *...Διὰ τοῦτο γάμος οἰκονομεῖται, ὥστε τὸ λείπον ἐτέρῳ ὑφ' ἐτέρου πληροῦσθαι...* Πρβλ. P. G. 40, 229 καὶ 237.

²⁾ Ν. Π. Δημητρακόπουλος, ἐνθ' ἀν. σ. 225-226. Ἐν τῇ Νεαρχῇ 117 τοῦ ἔτους 542 ἀναγράφεται ὡς λόγος διαζύξεως μόνον ἡ ἀνικανότης τοῦ ἀνδρός. Πρβλ. καὶ Κ. Α. Τριανταφυλλοπούλου, ἀρθρ. Δίκαιον ἐν λ. Βυζάντιον. Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλοπ. σ. 915, στήλη 1η. E. Westermarck, ἐνθ' ἀν. σ. 493. J. Zhishman, Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, μεταφρ. ἐκ τοῦ γερμανικοῦ ὑπὸ Μ. Ἀποστολοπούλου. Ἀθήναι 1912 σ. ιε'.

³⁾ Γέν. ΙΣΤ, 1 κέ.: *Σάρρα δὲ γυνὴ Ἀβραάμ οὐκ ἔτικτεν αὐτῷ. Ἦν δὲ αὐτῇ παιδοποιήσασθαι ἢ ὄνομα Ἄγαρ. Εἶπε δὲ Σάρρα πρὸς Ἀβραάμ: ἰδοὺ συνέκλεισέ με Κύριος τοῦ μὴ τίκειν· εἴσελθε οὖν πρὸς τὴν παιδοποιήσασθαι μου, ἵνα τεκνοποιήσωμαι ἐξ αὐτῆς. Ἐπήκουσε δὲ Ἀβραάμ τῆς φωνῆς Σάρρας.* Πρβλ. Γέν. Α, 1 κέ.

⁴⁾ Ὁμιλία Χρυσοστόμου ἐν P. G. 51, 368. Πρβλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς Β' Π. Ἀθήναι 1948 σ. 186.

διάφορον τῶν προηγουμένων, δυνάμεθα, νομίζω, νὰ διαστείλωμεν τὰς πρὸς παιδοποιίαν προσλαμβανομένας γυναῖκας, συνήθως δούλας¹⁾, τῶν παλλακίδων²⁾.

Ἡ διάκρισις αὕτη γίνεται εἰς ἡμᾶς περισσότερον κατανοητή, ἂν ἀποβλέψωμεν εἰς τὸ ἀνωτέρω ἀναφεροθὲν νεότερον ἑλληνικὸν ἔθιμον τῆς πρὸς παιδοποιίαν προσλαμβανομένης δευτέρας γυναικός, ὅπου ἡ ἐπεισαγομένη αὕτη σύζυγος δὲν ἀντιπροσωπεύει κατὰ κανόνα εἰς τὸ πνεῦμα τῶν οὕτως ἐνεργούντων τὴν ἔννοιαν τῆς παλλακῆς, ὡς τοῦλάχιστον αὕτη ἦτο νοητὴ κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἑλληνικοὺς χρόνους³⁾. Τὴν γνώμην ταύτην περὶ διαφορᾶς τινος τῶν παλλακίδων ἀπὸ τὰς πρὸς παιδοποιίαν προσλαμβανομένας συζύγους, ἐνισχύει καὶ ἄλλο χωρίον ὁμιλίας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ὅπου συγκρίνει τὰ κατὰ τὴν ἐποχὴν του συμβαίνοντα πρὸς τὸ ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γνωστὸν παράδειγμα τῆς Σάρρας, ἥτις ἀφ' ἐαυτῆς ἐμερίμνησε πρὸς θεραπείαν τῆς λύπης τοῦ ἀνδρός, τῆς προερχομένης ἐκ τῆς ἀπαιδίας ἕνεκα τῆς στειρότητός της: *Οὔτε γὰρ (Ἀβραὰμ) κατεφρόνησε τῆς Σάρρας ὡς ἄπαιδος, οὔτε ὠνείδισε τι τοιοῦτον αὐτῇ· κἀκεῖνη πάλιν ἐσπούδασε τῆς ἀπαιδίας ἐπινοῆσαι παραμυθίαν αὐτῷ τινα ἀπὸ τῆς παιδείας· οὐδέπω γὰρ ταῦτα τότε κεκόλυτο, καθὰ νῦν. Νῦν γὰρ οὔτε γυναίξι τοιαῦτα ἀνδράσι χαρίζεσθαι θέμις, οὔτε ἐκείνοις, οὔτε εἰδυῶν οὔτε ἀγνοουσῶν τῶν γυναικῶν, τοιαύταις μίξεσιν ἐπιχειρεῖν, κἂν μυριάκις ἢ τῆς ἀπαιδίας ἐνοχλῇ λύπη⁴⁾*. Ἡ φιλολογικὴ ἐρμηνεῖα τοῦ κειμένου ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐκεῖνα τὰ ὅποια «οὐδέπω τότε κεκόλυτο, καθὰ νῦν», δηλαδὴ ἡ καταφρόνησις τῆς γυναικὸς παρὰ τοῦ ἀνδρός, ὡς καὶ ἡ ἐκ μέρους τῆς ἰδίας τῆς γυναικός, ἐν περιπτώσει στειρότητός της, μέρος μὲν διὰ τὴν πρόσληψιν ἄλλης συζύγου παρὰ τοῦ ἀνδρός, συνέβαινον καὶ εἰς τὸ Βυζάντιον. Τοῦτο ὅμως δὲν πρέπει νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς παλλακεία μὲ τὴν στενὴν ἔννοιαν τοῦ ὅρου.

Μαρτυρίας περὶ λύσεως τοῦ γάμου ἕνεκα ἀπαιδίας εὐρίσκομεν καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς συγγραφεῖς. Οὕτω εἰς τὸν παρὰ Δαμασκίου ἱστορούμενον βίον τοῦ Ἰσιδώρου⁵⁾, νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου τοῦ 5ου αἰ., εὐρίσκομεν περιπτώσιν ἀνάλογον πρὸς ἐκείνην τοῦ Μενεκλέους εἰς τὰς ἀρχαίας Ἀθήνας⁶⁾. Ὁ Θεοσέβιος,

¹⁾ P. G. 40, 441 πρὸβλ. *Πάλλη - Ποιτῆ*, Σύνταγμα θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων 1 σ. 308.

²⁾ Ἡ παλλακεία, θεσμὸς νομίμως ἀνεγνωρισμένος παρὰ Ῥωμαίους, διώκεται παρὰ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Βλ. *Πάλλη - Ποιτῆ* ἐνθ' ἄν. 1 σ. 277. 5 σ. 254. 6 σ. 158. *Μαριδάκη* ἐνθ' ἄν. σ. 9. *Φ. Κουκουλέ*, Συμβολὴ εἰς τὴν κρητικὴν λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας. Ἐπ. Ἐτ. Κρητ. Σπουδῶν 3 (1940) σ. 16-17.

³⁾ Βλ. ἄν. σ. 35, σημ. 4.

⁴⁾ P. G. 61, 221.

⁵⁾ *Φωτίον* Βιβλιοθήκη. Βερολίνον 1824, σ. 339α στίχ. 20 κέ.

⁶⁾ Βλ. ἄν. σ. 36.

στερούμενος τέκνων, παραχωρεί την ἄδειαν εἰς τὴν σύζυγόν του νὰ ὑπανδρευθῆ ἄλλον: Ὁ δὲ πάντων σωφρονέστατος Θεοσέβιος καὶ τὴν πρὸς γυναῖκα παιδοποιὸν ὁμιλίαν ἐδέξατο. Ἐπεὶ δὲ παῖδας οὐκ ἐγεννάτην, κατασκευασάμενος ὁ θεοσέβιος τὸν τῆς σωφροσύνης δακτύλιον, «ὦ γυναῖκα», φησὶ τῇ γυναικί, «πάλαί μὲν σοι ἐπιδέδωκα δακτύλιον ἄρμωστίην παιδουργοῦ συμβιώσεως· τὰ νῦν δὲ τοῦτον ἐπιδίδωμί σοι σωφρονιστήν, ἐπίκουρόν σοι παρεσόμενον ἅει τῆς σώφρονος οἰκουρίας. Εἰ μὲν οὖν δυνήσῃ τε καὶ θελήσεις ἐμοὶ συμβιῶναι τὸν καθαρώτερον τρόπον· εἰ δὲ μὴ, ἔξεστιν ἀπαλλάττεσθαι πρὸς ἕτερον εὐμενῶς καὶ πρῶως ἐκδιδομένην παρὰ φίλον φίλην»· ἡ δὲ ἠσμένησεν.

Τὴν ἀπήχησιν ὁμοίων ἐθίμων καὶ κοινωνικῶν ἀντιλήψεων τῶν βυζαντινῶν χρόνων πρέπει νὰ διακρίνωμεν καὶ εἰς τοὺς στίχους τοῦ μυθιστορήματος Ἄχιλλης: 1).

...τοῖνυν ἐκεῖνος ὁ λαμπρὸς ὁ βασιλεὺς Ἑλλήνων
 δώδεκα χρόνους ἔποικεν παιδὶν νὰ μὴν ποιήσῃ
 καὶ ἐθλίβετο ἡ καρδιά του, ἐτήκετο ἡ ψυχὴ του

 ἠθέλησε νὰ χωρισθῆ τὴν πάντρεπνον τὴν κόρην
 καὶ μεθ' ἑτέρας γυναικὸς ἵνα τεκνοποιήσῃ...

Μὲ συστηματικὴν ἔρευναν τοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν θὰ ἦτο ἴσως δυνατόν νὰ πολλαπλασιασθοῦν τὰ πρὸς τ' ἀνωτέρω ὅμοια παραδείγματα. Καὶ τὰ ἤδη ὅμως ἀναφερθέντα ἀποτελοῦν σαφεῖς ἐνδείξεις, ὅτι καὶ κατὰ τὴν χριστιανικὴν αὐτὴν περίοδον ἐξακολουθοῦν νὰ ζοῦν παλαιαὶ συνήθειαι σχετικαὶ μὲ τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς ἀπαιδίας. Τὰ χριστιανικὰ διδάγματα καὶ αἱ ὑψηλαὶ θεωρίαι περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἰσχύουν πάντοτε νὰ περιστείλουν τὴν ἐκδήλωσιν ὁρμῶν συμφύτων πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ὑπαρξιν καὶ νὰ παραδώσουν εἰς τὴν λήθην παλαιὰς ἐκ παραδόσεως συνηθείας.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐρεῦνης τῶν ἐθίμων περὶ ἀκληρίας καὶ τῶν σχετικῶν ἀντιλήψεων κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ὡς καὶ ἐκ τῆς ἱστορικῆς ἀνασκοπήσεώς των, ἀγόμεθα εἰς τὰς ἑξῆς σκέψεις καὶ συμπεράσματα. Δύο εἶναι αἱ μορφαί, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐκδηλοῦνται αἱ κατ' ἔθιμον ἐνέργειαι πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἀκληρίας εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα: α) Πρόσληψις δευτέρας γυναικὸς εἰς περίπτωσιν στείροτητος τῆς πρώτης καὶ διαμονὴ τῶν δύο γυναικῶν ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην. Τὸ ἔθιμον τοῦτο προεκάλεσε, ὡς εἶδος παλλακισμοῦ, τὴν κατὰ καιροὺς δριμεῖαν ἐπίθεσιν

1) *Ἐκδ. D. C. Hesselting, Amsterdam 1919, χειρόγρ. Νεαπόλεως, στ. 35 κέ.

ἐκπροσώπων τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι, παρὰ τὴν τυπικὴν του ὁμοιότητα πρὸς τὴν παλλακείαν, διαφέρει ταύτης — ὅφ' ἦν ἔννοια τοῦλάχιστον ὀρίζεται κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἐποχὴν — κατὰ τὸ ὅτι τοῦτο ἐφαρμόζεται μόνον ὑπὸ ἀκλήρων ἐπιθυμούντων ν' ἀποκτήσουν τέκνα. Ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν τούτου εἶναι ἐπίσης, ὅτι ἡ πρόσληψις δευτέρας συζύγου γίνεται μὲ τὴν συγκατάθεσιν τῶν συγγενῶν τῆς πρώτης καὶ αὐτῆς τῆς ἰδίας, ἣτις προτρέπει ἐνίοτε τὸν ἄνδρα νὰ νυμφευθῇ ἄλλην πρὸς παιδοποιίαν καὶ μεριμνᾷ ἀκόμη διὰ τὴν ἀνατροφὴν τῶν γεννωμένων τέκνων.

β) Λύσις τοῦ γάμου ἔνεκα ἀτεκνίας, κατόπιν συμβιώσεως ἐπὶ τι χρονικὸν διάστημα, μὲ συγκατάθεσιν ἀμφοτέρων τῶν συζύγων καὶ τῶν συγγενῶν των καὶ σχετικὴ διανομὴ τῆς κοινῆς περιουσίας.

Ἐρευνα τῶν ἀνωτέρω ἐθίμων ἀπὸ ἐθνογραφικῆς ἀπόψεως ἀποδεικνύει τὴν ὑπὸ ὁμοίας σχεδὸν μορφᾶς ὑπαρξίν των εἰς διαφόρους λαοὺς καὶ δὴ ἐκεῖ ἔνθα κυριαρχεῖ ἡ πατριαρχικὴ καὶ μονογαμικὴ μορφή τῆς οἰκογενείας.

Διὰ τῆς ἀπὸ καθαρῶς ἑλληνικῆς πλευρᾶς ἐξ ἄλλου ἱστορικῆς ἐξετάσεως διαπιστώνομεν, ὅτι τὰ περὶ ἀκληρίας ἔθιμα καὶ αἱ σχετικαὶ ἀντιλήψεις, γινωστὰ ἤδη ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων, διαμορφοῦνται ἐκάστοτε ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν παραγόντων. Οὕτως ἔχομεν ἐνδείξεις περὶ τῆς ὑπάρξεώς των κατὰ τοὺς δημηρικοὺς ἤδη χρόνους, εἰς δὲ τὰς Ἀθήνας καὶ τὴν Σπάρτην εὐρίσκομεν ταῦτα στενῶς συνδεδεμένα μὲ θρησκευτικὰς καὶ λατρευτικὰς δοξασίας, ὡς καὶ μὲ τοὺς ὑπὸ τῆς πολιτείας ἐπιδιωκομένους σκοποὺς τῆς αἰξήσεως καὶ βελτιώσεως τῶν πολιτῶν καὶ λαμβάνοντα ὡς ἐκ τούτου ἀνάλογον διαμόρφωσιν κατὰ τὴν πρακτικὴν των ἐφαρμογὴν.

Μὲ τὴν ἀλλαγὴν, ἀπὸ θεωρητικῆς προπαντὸς ἀπόψεως, τῶν περὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ γάμου ἀντιλήψεων διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν χριστιανικῶν ἰδεῶν, ἐπέρχεται καὶ σχετικὴ τροποποίησις τῶν παλαιῶν τούτων συνηθειῶν. Οἱ πολιτικοὶ καὶ λατρευτικοὶ λόγοι, οἱ προσδίδοντες εἰς ταύτας νομικόν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, κύρος, ἐκλείπουν. Δὲν ἔχομεν ὅμως κατὰ τὴν νέαν περιόδον ριζικὴν ἀλλαγὴν τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν, ἣτις θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιφέρῃ βαθυτέραν καὶ οὐσιώδη ἀλλοίωσιν των. Τοιοῦτοτρόπως χάνουν μὲν αὐταὶ τυπικῶς, ἂν ὄχι καὶ οὐσιαστικῶς, τὴν πολιτικὴν καὶ λατρευτικὴν των σημασίαν, ἔξακολουθοῦν ὅμως νὰ ὑφίστανται ὡς ἔθιμα ἐφαρμοζόμενα ὑπὸ μεμονωμένων ἀτόμων καὶ ὑπὸ τὴν μορφήν ταύτην διασώζονται κατὰ τόπους, ἀναλόγως τοῦ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου καὶ τῶν ὄρων ζωῆς ἐν γένει, μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων. Αἱ βιολογικαὶ καὶ ψυχολογικαὶ συνθηκαί, ἄλλως τε, ὅφ' ἃς ἀνεπτύχθησαν, δὲν ἔπαυσαν ὑφιστάμεναι ὑπὸ τὸ καθεστὼς τῆς μονογαμικῆς μορφῆς τῆς οἰκογενείας, τὸ ὁποῖον εὐνοεῖ τὴν γένεσίν των. Εἶναι

πάντως ιδιαίτερος αξιολογητέον, ὅτι εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα εὐρίσκομεν εἰς μεγαλύτεραν ἔκτασιν τὰ ἀνωτέρω ἔθιμα εἰς κοινωνίας μὲ ἀυστηρὰν πατριαρχικὴν σύνθεσιν (Μάνη, Κρήτη, Χιμάρα), ὅπου ἡ ἔννοια τῆς «γενιᾶς», ἥτοι ἡ διάκρισις τῶν ἐκ τοῦ αὐτοῦ γενάρχου οἰκογενειῶν, ὡς καὶ ἡ ἀντίληψις περὶ τοῦ ἔξ αἵματος δεσμοῦ των, παραμένουν εἰσέτι λίαν συνειδηταί, συνήθειαι δὲ εἶναι οἱ μεταξὺ τῶν διαφόρων γενῶν ἀνταγωνισμοί, ἢ βεντέτα κ.τ.ῶ. Ἐκ τούτου φαίνεται σαφῶς, ὅτι ἡ ἀναζωογονοῦσα τὰ ἔθιμα ταῦτα αἰτία εἶναι προπαντὸς ἢ μέριμνα πρὸς συνέχισιν τοῦ γένους διὰ τῶν ἀρρένων ἀπογόνων, τῶν ὁποίων ἡ μείωσις ἢ ἡ ἔλλειψις ἐπιφέρει τὴν ἐξασθένησιν τῆς πατριαρχικῆς οἰκογενείας ἢ τὴν ἐξαφάνισίν της.

Ἡ ἐπίσημος πολιτεία καὶ θρησκεία ἐκηρύχθησαν κατὰ καιροὺς ἐχθρικά πρὸς ταῦτα καὶ τὰ ὑπήγαγον ὑπὸ τὸ γενικὸν σχῆμα τῆς παλλακείας, τιμωρουμένης ὑπὸ τοῦ ποινικοῦ νόμου, ἄνευ διακρίσεως τῶν διαφόρων περιπτώσεων, ἵνα οὕτως ἐμποδισθῶν αἱ καταχρήσεις καὶ προστατευθῇ ὁ μονογαμικὸς θεσμὸς τῆς οἰκογενείας. Ἡ ἐθνογραφικὴ, λαογραφικὴ καὶ ψυχολογικὴ ὁμως ἔρευνά των εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα, ὡς συμβάλλουσα εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ βαθμοῦ τῆς ψυχικῆς καὶ ἠθικῆς καλλιέργειας τῶν ἀνθρώπων.

Ἄπριλιος 1953.

